

ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ ПЕНСІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Проаналізовано сутність пенсійних правовідносин і визначено поняття й характерні риси пенсійних правовідносин державних службовців у сучасних умовах.

Ключові слова: пенсійні правовідносини, державний службовець.

В статтє проанализирована сущность пенсионных правоотношений и определены понятия и характерные черты пенсионных правоотношений государственных служащих в современных условиях.

Ключевые слова: пенсионные правоотношения, государственный служащий.

An essence of pension legal relations is analyzed as well as the concept and characteristics of the pension civil servants legal relations in modern conditions are defined.

Keywords: pension legal relations, civil servant.

Створення дієздатного апарату публічної служби було й залишається одним із ключових напрямів реформування громадянського суспільства України в сучасних умовах. При цьому завданням саме державних службовців як реальних представників органів державної влади є планування та реалізація загальної стратегії державного розвитку в контексті динамічного суспільного розвитку в цілому.

Цілком очевидно, що державна служба є стрижневим елементом структури самого державного управління, від ефективності та механізму функціонування якої залежить ступінь задоволення законних інтересів громадян, успішна діяльність органів виконавчої влади та, як наслідок, – стабільний розвиток держави. У зв'язку з цим, питання пенсійних правовідносин державних службовців має важливе значення, оскільки саме пенсійне забезпечення поряд із оплатою праці є провідним засобом мотивації державних службовців до ефективного та якісного виконання службових обов'язків на відповідних посадах на користь інтересів громадянського суспільства. Поза сумнівом, матеріальне та соціально-побутове забезпечення, а також визначені законодавством гарантії соціального захисту державних службовців (у тому числі надання відповідних можливостей для реалізації прав і свобод громадянина після завершення публічної служби) є передумовою підвищення ефективності апарату державної служби в цілому.

Проблемним питанням пенсійного забезпечення присвячено чимало наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, зокрема праці В. С. Андреєва, В. М. Андріїва, М. Д. Бойка, Н. Б. Болотіної, В. Я. Бурака, В. С. Венедіктова, В. П. Галаганова, О. Р. Дашковської, В. В. Жернакова, О. Д. Зайкіна, М. Л. Захарова, М. І. Іншина, Г. В. Кикоть, В. В. Лазарева, С. М. Прилипка, С. М. Сивак, С. М. Синчук, І. М. Сироти, О. Ф. Скакун, Б. І. Сташківа, Б. С. Стичинського, Я. М. Фогеля, І. С. Ярошенка та ін. Доцільно виокремити науковців-дослідників окремих видів правовідносин пенсійного забезпечення (Т. О. Дідковська, М. М. Клемпарський, Т. В. Колеснік-Омельченко, І. В. Оклей, А. В. Скоробогатько, Г. В. Татаренко тощо). Втім, незважаючи на значну кількість наукових робіт із зазначеної тематики, низка питань стосовно пенсійного забезпечення державних службовців залишається невирішеною, зокрема, потребують подальшого дослідження та вдосконалення аспекти пенсійних правовідносин державних службовців.

Метою статті є дослідження сутності пенсійних правовідносин державних службовців та виокремлення їх характерних рис. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: проаналізувати й узагальнити теоретико-правові підходи до визначення сутності правовідносин і, зокрема, пенсійних правовідносин;

визначити поняття пенсійних правовідносин державних службовців; виокремити характерні риси пенсійних правовідносин державних службовців.

У процесі дослідження пенсійних правовідносин перед нами постало завдання здійснити системний аналіз категорійного апарату з досліджуваного питання через відсутність єдиного теоретико-методичного підходу щодо визначення поняття як пенсійних правовідносин державних службовців, так і пенсійних правовідносин і правовідносин у цілому. Тому видається за доцільне звернутися до положень загальної теорії держави і права, де правовідносини розглядаються як особлива форма соціальної взаємодії, що об'єктивно виникає в суспільстві відповідно до закону, учасники якої мають взаємні кореспондуючі права-обов'язки і реалізують їх із метою задоволення своїх потреб та інтересів в особливому порядку, який не заборонений державою чи гарантований і охороняється нею в особі певних органів [1, с. 16]. Крім того, юридична література відображає поняття “правовідносини” як теоретичну абстракцію, що дозволяє в складному ланцюзі відносин, що складаються в житті, убачати їх певну сторону, якості [2, с. 279].

У цілому юриспруденція йде шляхом вирішення декількох підходів щодо визначення поняття “правовідносин”. Так, на думку І. І. Веремеєнко, правовідносини – це особлива, специфічна форма відносин, що слугує відповідним засобом переведення правил поведінки у відносини суб'єктів правового регулювання [3, с. 92–93]. У свою чергу, С. Г. Стеценко правовідносини визначає як результат впливу правових норм на поведінку суб'єктів, внаслідок якого між ними виникають правові зв'язки [4, с.80]. На думку А. Ю. Олійника, правовідносини – це специфічні суспільні відносини, які виникають на підставі норм права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [5]. Загальновизнаним на сьогодні є визначення правовідносин таким вченим, як С.С. Алексєєв, яке представлено в такому контексті: “Правовідносини – суспільні зв'язки, що виникають на основі норм права, між учасниками, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, забезпечені державою” [6, с. 82–163; 7, с. 349–350]. Аналогічної думки дотримується більшість науковців у теорії права (В. В. Лазарєв, [1, с. 225–226], С. О. Комаров, [8, с. 287], О. Ф. Скакун [9, с. 374–375], О. Р. Дашковська [10, с. 333], А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенкова [11, с. 224], М. І. Матузов [12, с. 508] та ряд інших [13, с. 9; 14, с. 338]), хоча в їхніх варіантах формулювання самого поняття та визначення певних ознак, притаманних правовідносинам, спостерігаються певні незначні розходження.

Отже, на основі викладеного вище можемо зауважити, що існує безліч варіацій поняття “правовідносини” і кожне з них має право на існування. Однак проблема визначення поняття “правовідносини” так і не знайшла свого остаточного вирішення, у зв'язку з чим на сьогодні не існує єдності в його трактуванні. Тому в рамках нашого дослідження під поняттям правовідносин пропонуємо розуміти урегульовані нормами права суспільні відносини, у яких суб'єкти пов'язані між собою взаємними правами та обов'язками. Приймаючи до уваги всі можливі варіанти теоретико-правових засад поняття “правовідносин”, можна виділити такі їх суттєві ознаки: 1) виникають виключно на основі норм права; 2) характеризуються наявністю у сторін правовідносин суб'єктивних юридичних прав та обов'язків; 3) являють собою суспільний зв'язок конкретних осіб; 4) реалізація прав та обов'язків суб'єктів гарантується можливістю застосування державного примусу.

Цілком очевидно, що пенсійним правовідносинам як і абсолютній більшості правовідносин, також притаманні зазначені ознаки. Тому при аналізі поняття пенсійних правовідносин вважаємо за доцільне співвіднести ознаки правовідносин у цілому й пенсійних правовідносин як їх різновиду.

Отже, пенсійні правовідносини є одним із видів правових відносин, а отже, формуються на основі, з одного боку, принципів та підходів, які характерні загальнотеоретичним засадам щодо розуміння поняття правовідносин, а з іншого – особливостей права соціального забезпечення як окремої галузі права, елементом якої є пенсійне право.

У наукових колах вітчизняних та іноземних учених має місце значна кількість точок зору щодо розуміння категорії “пенсійні правовідносини”. Наприклад, на теренах розвитку теорії права соціального забезпечення радянського періоду М. С. Сахіпов зазначає, що пенсійні правовідносини є відображенням і закріпленням конкретних економічних розподільчих відносин в області матеріального забезпечення осіб похилого віку й непрацездатних членів суспільства [15, с.15]. Проте, на нашу думку, із фінансово-економічної точки зору це визначення потребує суттєвого корегування, оскільки пенсійні правовідносини відображають не тільки розподільчі, а й перерозподільчі економічні відносини. При цьому зауважимо, що перерозподіл включає наступні етапи: вилучення частини доходів у одних суб'єктів та формування фондів і безпосереднє їх використання, у тому числі формування доходів окремих суб'єктів (зокрема, соціальна допомога пенсіонерам).

Звернемо увагу й на точки зору В. С. Андрєєва і Н. М. Стаховської, які наполягають на наступному визначенні пенсійних правовідносин, згідно з яким пенсійні правовідносини – це юридичні відносини, у яких одна сторона – орган, що здійснює соціальне забезпечення, – зобов'язана виплачувати пенсію, а інша сторона – громадянин або його сім'я – повинні виконувати передбачені законом вимоги, що пред'являються до пенсіонера, та отримувати пенсію [16, с. 121, 17, с.104]. Водночас М. Д. Бойко визначає пенсійні правовідносини як такі, що виникають з приводу надання окремим категоріям громадян у визначених законом випадках пенсійного забезпечення відповідними державними та недержавними органами за рахунок спеціально створених для цього цільових(страхових) фондів [18]. На думку М. О. Буянової, З. Л. Кондратьєвої та С. І. Кобзевої, пенсійні правовідносини є особливою формою соціальної взаємодії, що об'єктивно виникає у суспільстві відповідно до закону, учасники якої мають взаємні кореспондуючі права-обов'язки й реалізують їх із метою задоволення своїх потреб та інтересів в особливому порядку, який не заборонений державою чи гарантований і охороняється нею в особі певних органів [19, с. 13.].

Ми поділяємо думку зазначених вище авторів у контексті визначення пенсійних правовідносин як виду юридичних правовідносин, проте не погоджуємося з формулюванням “форма соціальної взаємодії”, оскільки в пенсійних правовідносинах відсутні засади взаємності: обов'язок органу, що здійснює пенсійне забезпечення, і відповідне суб'єктивне право пенсіонера не зумовлені певною дією пенсіонера у відповідь на дію органу. Тому відзначимо точку зору І. М. Сироти, який зазначає, що пенсійні правовідносини – це юридичні відносини, що виникають за волевиявлення громадянина й на підставі рішення органу спеціальної компетенції, у яких один суб'єкт – правоздатний громадянин або сім'я – має право на отримання регулярних соціальних виплат за рахунок коштів пенсійного страхування і зобов'язаний виконувати вимоги закону відносно пенсіонера, а інший – забезпечувальний суб'єкт – зобов'язаний виплачувати йому пенсію визначеного виду й у визначеному розмірі [20, с. 99–100].

Незважаючи на багатоманітність наведених вище визначень пенсійних правовідносин, жодне з них не враховує таких факторів, як, наприклад, часовий період чи джерело фінансового забезпечення, що знаходять відображення у спробі трактування цього явища сучасними науковцями Н. М. Стаховською та М. М. Клемпарським, які визначають їх як тривалі майнові правовідносини, що виникають з приводу надання перестарілим та непрацездатним категоріям громадян (сім'ям) у визначених законом страхових випадках пенсійного забезпечення відповідними державними та недержавними органами за рахунок суспільних цільових (страхових) фондів [17, с. 105]. Проте достатньо суперечливим є віднесення сім'ї до суб'єктів пенсійних правовідносин. Проте, поза сумнівом, доречним аспектом, за визначенням згаданих вище вчених, є акцент на проміжку часу – довгостроковому періоді відносин, який вирізняє пенсії як об'єкт пенсійних правовідносин від соціальної допомоги, якій притаманний періодичний чи разовий характер.

У результаті аналізу та узагальнення різноманітних підходів учених у контексті визначення сутності пенсійних правовідносин вважаємо за доцільне зосередити

увагу на наступних визначальних ознаках пенсійних правовідносин: 1) пенсійні правовідносини є різновидом суспільних відносин; 2) пенсійні правовідносини носять правовий характер, позаяк можуть складатися виключно в межах норм пенсійного законодавства; 3) фінансово-економічна природа пенсійних правовідносин (фонди пенсійного забезпечення й безпосередньо виплата пенсій мають місце під час перерозподілу та вторинного розподілу валового внутрішнього продукту країни); 4) майновий аспект правовідносин, які виникають із приводу надання непрацездатним, перестарілим та іншим особам, визначеним законодавством, матеріального забезпечення у вигляді грошових коштів шляхом перерозподілу суспільних спеціалізованих фондів; 5) довгостроковий період, тривалість у часі; 6) вольовий характер (воля та інтереси сторін правовідносин у реалізації відповідних прав); 7) відсутність взаємності: обов'язок органу, що здійснює пенсійне забезпечення, і відповідне суб'єктивне право пенсіонера не зумовлені певною дією пенсіонера у відповідь на дію органу; 8) двостороння природа пенсійних правовідносин: праву одного суб'єкта відповідає обов'язок іншого (обсяг прав та обов'язків встановлюється нормами права); 9) диференціація пенсійного забезпечення залежно від професії та сфери праці, тривалості трудового й страхового стажу, розміру заробітної плати, суми внесків до Пенсійного фонду та ін.

Узагальнивши всі наведені вище ознаки пенсійних правовідносин та проаналізувавши визначені поняття, ми дійшли логічно виведеного, обґрунтованого поняття пенсійних правовідносин. На нашу думку, пенсійні правовідносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини майнового та довгострокового характеру, у яких суб'єкти мають взаємні права та обов'язки: один суб'єкт при настанні страхового випадку (пенсійного віку, інвалідності, втрати годувальника) реалізує право на пенсію, а інший (відповідний компетентний орган) зобов'язаний нарахувати й виплачувати її у відповідності до чинного законодавства.

Як і будь-який інший вид правовідносин, пенсійні правовідносини державних службовців у сучасних умовах мають певні особливості, пов'язані зі специфікою суб'єкта цих правовідносин. Характерною ознакою виникнення цього виду пенсійних правовідносин є обіймання особою посади у сфері державної служби. Державна служба в Україні – це професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави й одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Ці особи є державними службовцями й мають відповідні службові повноваження [21]. Слід зазначити, що право на державну службу мають громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання, які одержали відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір, або за іншою процедурою, передбаченою Кабінетом Міністрів України [21]. При цьому основним нормативним актом, який визначає правовий статус державних службовців та їх соціальний захист, є Закон України “Про державну службу” від 16 грудня 1993 року (зі змінами і доповненнями).

Узагальнюючи загальні ознаки пенсійних правовідносин і аналізуючи нормативно-правові акти спеціального законодавства, які регулюють діяльність державних службовців в Україні, можна виокремити характерні риси пенсійних правовідносин державних службовців у сучасних умовах. По-перше, за своїми сутнісними характеристиками правовідносини з пенсійного забезпечення державних службовців належать до розподільчих відносин, оскільки в юридичній формі виражають і закріплюють економічні відносини перерозподілу витрат відповідних грошових коштів, а саме державного бюджету [22]. По-друге, характерною рисою пенсійних правовідносин державних службовців є наявність норм як загального, так і спеціального пенсійного законодавства, що регулюють цей вид правовідносин. По-третє, пенсійні правовідносини державних службовців, як і інших категорій осіб, належать до майнових правовідносин, оскільки пов'язані з матеріальним забезпеченням осіб, перелік яких визначений законодавством, у вигляді грошових коштів.

Вважаємо за доцільне зазначити й те, що тривалий характер пенсійних правовідносин державних службовців виражається у відсутності обмеження у часі. Так, для особи, яка отримала право на пенсійне забезпечення відповідно до Закону України “Про державну службу”, не встановлюються часові обмеження щодо отримання даного виду виплат.

На нашу думку, ключовою рисою пенсійних правовідносин державних службовців є їх індивідуалізація. Вона виражається у тому, що обсяг права на соціальне забезпечення конкретної особи зумовлюється саме періодом її трудової діяльності на посадах, віднесених законом до державної служби. У цьому контексті не менш важливим є й принцип диференціації, що має місце в пенсійних правовідносинах державних службовців. Так, диференціація відбувається залежно від заробітної плати працюючого державного службовця відповідної посади та рангу за останнім місцем роботи на державній службі, з якої було сплачено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Як і пенсійні правовідносини загалом, пенсійні правовідносини державних службовців мають вольовий характер, у якому проявляється як воля держави, так і воля самих учасників пенсійних правовідносин. У цей же час закономірною рисою є й наявність взаємних прав та обов'язків у суб'єктів пенсійних правовідносин, причому обсяг прав та обов'язків встановлюється нормативно-правовими актами. Важливою рисою пенсійних правовідносин державних службовців є і здійснення на постійній основі адміністративних (управлінських) функцій та повноважень колишнім державним службовцем до досягнення пенсійного віку чи настання іншого страхового випадку.

Не можна не звернути увагу й на двосторонній характер пенсійних правовідносин державних службовців, про який вже йшлося при визначенні сутності категорії пенсійних правовідносин, а саме: праву одного суб'єкта відповідає обов'язок іншого. В аспекті державної служби зауважимо, що за наявності законодавчо обґрунтованих підстав у особи для отримання пенсії державного службовця пенсіонер має право вимагати зазначений вид пенсійного забезпечення. У свою чергу, на уповноважений орган законом покладено обов'язок щодо здійснення відповідних виплат відповідно до пенсійного законодавства. При цьому правовідносини з пенсійного забезпечення державних службовців охороняються державою, як і правові відносини в цілому, тобто гарантування умов законності і правопорядку означає, що держава охороняє дані правовідносини шляхом законодавчого закріплення умов та гарантій отримання відповідними категоріями осіб виплат, передбачених пенсійним законодавством.

Характерною рисою пенсійних правовідносин державних службовців є застосування спеціального порядку визначення заробітної плати для обчислення пенсії державним службовцям (окрім посадового окладу при нарахуванні пенсії враховуються надбавка за ранг або кваліфікаційні класи, або класний чин, або спеціальні звання, або дипломатичний ранг, надбавка за вислугу років тощо), а також порядку призначення, перерахунку та виплати пенсії, які визначені Постановою Кабінету Міністрів України від 16 січня 2003 року № 36 “Про деякі питання вдосконалення визначення розмірів заробітку для обчислення пенсії” [23] та ст. 37-1 Закону України “Про державну службу” [21].

Отже, виходячи із запропонованого визначення пенсійних правовідносин й узагальнення проаналізованих рис пенсійних правовідносин державних службовців, пенсійними правовідносинами державних службовців є врегульовані нормами пенсійного законодавства довгострокові суспільні відносини майнового характеру, що виникають між державними органами та особами, яким за законом надано право на отримання пенсії державного службовця, щодо розподілу цільового централізованого фонду грошових коштів та виплат пенсій при настанні відповідних страхових ризиків: старості, інвалідності, втрати годувальника, і які виражаються у праві державного службовця вимагати виплати пенсії та обов'язку відповідного органу виплачувати її.

Таким чином, у будь-якому випадку пенсійні правовідносини державних службовців повинні бути стабільними й водночас доволі динамічними в умовах

адаптації до постійних змін економічного, політичного та соціального характеру. Крім того, у відповідності до європейських стандартів важливою рисою пенсійного забезпечення апарату публічної служби має стати справедливість, прозорість, ясність, зрозумілість навіть пересічному громадянину, а також легкість в адмініструванні, що на сьогодні досить проблематично в Україні. Тому пропонуємо прийняти до уваги наступні ключові принципи реформування пенсійних правовідносин саме службовців державного сектору. По-перше, законодавство країни має бути модернізоване таким чином, щоб пенсія, як об'єкт правовідносин із пенсійного забезпечення державних службовців, сприймалася населенням як справедлива винагорода за виконання особливих обов'язків працівником публічної служби, а отже, мала чіткий зв'язок із вимірюваними фактичними результатами виконаної роботи, розміром заробітної плати й, відповідно, розміром пенсії. По-друге, розмір пенсійного забезпечення й видатки на його фінансування повинні бути обґрунтованими, запланованими та прогнозованими. На нашу думку, перехід до подібної практики в Україні потребує ширшого запозичення світового досвіду з питань упровадження фондів (накопичувальних) схем поряд із солідарною системою пенсійного забезпечення, що є передумовою гармонізації інтересів працівників і пенсіонерів приватного та державного секторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Общая теория права и государства : Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 1994. – 360 с.
2. Общая теория советского права : Учебник / Под ред. С.Н. Братуся и И.С. Самощенко. – М.: Юрид. лит., 1966. – 491 с.
3. *Веремеенко И.И.* Механизм административно-правового регулирования в сфере охраны общественного порядка / И.И. Веремеенко. – М., 1981. – 350 с.
4. *Стеценко С.Г.* Адміністративне право України : Навч. посіб. / С.Г. Стеценко. – К.: Атака, 2008. – 624 с.
5. *Олійник А.Ю.* Конституційно-правовий механізм забезпечення основних прав та свобод : Монографія / А.Ю. Олійник. – К.: ЦУЛ, 2008. – 472 с.
6. *Алексеев С.С.* Общая теория права: Учеб. : В 2-х т. – Т 2. – М.: Юрид. лит., 1982. – 360 с.
7. Теория государства и права : Учебник / Под ред. С.С. Алексеева. – М.: Юрид. лит., 1985. – 480 с.
8. *Комаров С.А.* Общая теория государства и права / С.А. Комаров. – М.: Юрайт, 1998. – 416 с.
9. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права : Підр. / О.Ф. Скакун.; пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
10. Загальна теорія держави та права / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 432 с.
11. Теорія держави і права : Навч. посібник / За заг. ред. А.М. Колодія, В.В. Копейчикова, С.Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.
12. Теория государства и права / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2001. – 776 с.
13. Прокопенко В.И. Правовые отношения комитета профсоюза с администрацией социалистического предприятия / В.И. Прокопенко. – К.: Изд-во при КГУ, 1977. – 159 с.
14. Теория государства и права / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. – 570 с.
15. *Сахитов М.С.* Правовое регулирование пенсионного обеспечения колхозников / М.С. Сахитов; Академия наук КазССР, Институт философии и права. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 146 с.
16. *Андреев В.С.* Право социального обеспечения в СССР : Учебник / В.С. Андреев. – 2 изд., доп. и перераб. – М.: Юридическая литература, 1987. – 352 с.
17. *Стаховська Н.М.* Відносини в праві соціального забезпечення [Текст] : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Н.М. Стаховська. – К., 2000. – 203 с.
18. *Бойко М.Д.* Право соціального забезпечення на Україні : Навч. посіб. / М.Д. Бойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravo.vuzlib.org/book_z1667_28.html. – К.: Атака, 2006. – 378 с.
19. *Буянова М.О.* Право социального обеспечения : Учеб. пособ. / М.О. Буянова, З.Л. Кондратьева, С.И. Кобзеева. – М., 1997. – 576 с.
20. *Сирота И.М.* Право социального обеспечения в Украине : Учеб. для юрид. спец. высших учеб. завед. / И.М. Сирота. – Х.: Одиссей, 2006. – 432 с.
21. Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 № 3723-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
22. Правовідносини соціального забезпечення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mauyra.elitno.net/index.php?option=com_content&view=article&id=34:2011-09-26-08-42-22&catid=2:2011-03-01-20-30-52&Itemid=8.
23. Про деякі питання вдосконалення визначення розмірів заробітку для обчислення пенсії : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2003 № 36 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.